

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В ТЕОРІЇ ПРАВА

THE CONCEPT OF STATE COERCION IN THE THEORY OF LAW

Аракелян Р.М.
аспірант кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»

Державний примус є основним засобом, за допомогою якого відбувається реалізація норм права. Право без примусу безсиле і перетворюється не більше, ніж на декларацію про добрі наміри. Є чимало досліджень, в яких розглядається державний примус в окремих галузях права, однак спостерігається нестача робіт, що досліджували б поняття державного примусу як особливої правової категорії. Завданням статті є виявлення сучасних поглядів на поняття «державний примус» у теорії права. За допомогою аналітичних, синтетичних, герменевтичних та аксіологічних методів виявляється місце державного примусу в праві. Встановлюється, що державний примус полягає в реалізації державної волі через спонукання осіб до вибору лише правомірних варіантів поведінки. Підкреслюється, що ефективність державного примусу визначається його застосуванням виключно вповноваженими суб'єктами та у відповідності до встановленої законом процедури, що зумовлює легітимність державного примусу.

Ключові слова: правова політика держави, державний примус, виконання норм права, діяльність держави, правомірна поведінка, державний контроль.

Public coercion is one of the main instruments by which the rule of law is implemented. The right without coercion is powerless, and turns into nothing more than a declaration of good intentions. There are many studies that examine the public coercion in certain areas of law, but there is a lack of scientific publications that would explore the concept of public coercion as a special legal category. The aim of the article is to identify modern views on the concept of public coercion in the theory of law. Using the analytical, synthetic, hermeneutic and axiological methods, the article reveals the place of public coercion in law. It is established that public coercion consists in the realization of the state will by encouraging individuals to choose only lawful options for behaviour. It is emphasized that the effectiveness of public coercion is determined by its use only by authorized entities, and in accordance with the procedure established by law, which determines the legitimacy of public coercion.

Key words: state legal policy, public coercion, observance of legal norms, state activity, lawful behaviour, state control.

Вступ. Видатний німецький філософ Фрідріх Вільгельм Ніцше сказав: «Моральності передують примус, пізніше вона стає звичаєм, ще пізніше – вільним підпорядкуванням, і зрештою майже інстинктом». Справді, об'єднання людей у суспільство та користування всіма перевагами суспільного життя вимагає слідування всім встановленим у цьому суспільстві нормам, у тому числі нормам моралі та права. І якщо моральні норми можуть існувати незалежно від поведінки окремих членів суспільства, то норми права вимагають слідування ним, інакше вони стають порожніми деклараціями. В ідеальному суспільстві слід прагнути настільки високого рівня правосвідомості, аби всі його члени з власної волі виконували приписи права, розуміючи його цінність для загального добра. Проте в реальності забезпечити слідування якщо не всіма, то щонайменше більшості членів суспільства приписам права можливо лише за допомогою поєднання методів переконання та примусу. Важко уявити собі право, що не забезпечувалося б певними формами спонукання до його виконання. Тож державний примус був і залишається важливою категорією права.

Метою цієї статті є встановлення сучасного розуміння поняття «державний примус» у теорії права.

Методологія статті поєднує у собі традиційні методи аналізу і синтезу, методи герменевтики, що застосовуються для тлумачення сутності термінів, які розглядаються, а також методи аксіології, необхідні для виявлення справжньої цінності та значення окремих правових категорій.

Категорія державного примусу зазвичай досліджується для окремих галузей права, таких як кримінальне право, адміністративне право, цивільне право. У цій царині можна виділити роботи Д.О. Ковалю, Т.О. Коломоєць, А.О. Поліщук, І.М. Проць, О.М. Шевчука. Серед робіт більш загального характеру, що стосуються державного примусу саме як окремої категорії, на увагу заслуговують праці В. В. Сельської та М.М. Терещука, присвячені забезпеченню правової відповідальності. Водночас досі в науці приділялося мало уваги дослідженню державного

примусу з точки зору теорії права. Відповідні розвідки існують у вигляді лише окремих розділів інших робіт. Ця стаття є спробою поєднати сучасні погляди на державний примус у теорії права.

Держава володіє широким арсеналом, за допомогою якого спонукає фізичних та юридичних осіб до правомірної поведінки. Поряд з різноманітними методами стимулювання в цей арсенал входить також і державний примус. Особливість такого примусу полягає в його легальному характері, його слід відрізняти від незаконного впливу на особу з метою вчинити певні дії, яких вимагає правопорушник. Використовуючи методи примусу, держава не порушує права громадян та організацій, а навпаки, сприяє захисту цих прав та підтримці правопорядку.

Слід погодитися з Ю.О. Ровинським у тому, що державний примус виступає однією з ознак дієвого права, і без нього право не може існувати, перетворюючись на набір необов'язкових побажань [3, с. 35]. Державний примус являє собою владний вплив з метою підтримання певного порядку, який відбувається шляхом застосування встановлених у правових нормах заходів суб'єктом владних повноважень. З цього випливає, що державний примус тісно пов'язаний з державною владою.

О.М. Шевчук, один з провідних сучасних дослідників категорії «державний примус», визначає його як «один із методів впливу держави на свідомість і поведінку особи як учасниці публічних і приватних правовідносин. Він застосовується відповідно до компетенції державних органів незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав» [5, с. 19].

Слід частково погодитися з таким визначенням, однак, як видається, воно надто сильно концентрує увагу на каральній функції держави, хоча покарання має виступати лише крайньою формою державного примусу. Не слід, однак, плутати державний примус з покаранням. Останнє може виступати крайньою формою державного примусу, мірою негативного впливу держави на правопорушника,

проте державний примус застосовується насамперед, аби не допустити правопорушення. Він спрямований на те, аби переконати всіх осіб діяти відповідно до закону, та є мірою попередження правопорушень, так само як і обставин, що погрожують суспільній та державній безпеці. Так, примус може використовуватися не тільки в ситуації правопорушення, але й під час стихійних лих, епідемій, збройних конфліктів, і його мета полягає в захисті прав людей під час таких подій, мінімізації їхнього негативного впливу та подоланні наслідків.

Будучи за своєю природою значно ширшим, ніж покарання, державний примус все ж завжди існує у ситуації конфлікту між державною волею та індивідуальною волею, який тягне за собою юридичні наслідки. Державний примус допомагає вирішити цей конфлікт на користь встановленого державою правомірного варіанту поведінки індивіда. Слід виділити такі ознаки державного примусу, як: 1) відповідність потребам держави і суспільства; 2) державний примус є правомірною діяльністю з правозастосування; 3) державний примус застосовується на підставі явно встановленої норми закону; 4) державний примус спрямований проти волі суб'єкта та суперечить цій волі; 5) державний примус здійснюється за допомогою актів правозастосування; 6) державний примус має на меті забезпечення суспільного порядку, охорону прав громадян, суспільства і держави; 7) державний примус застосовується спеціально уповноваженим владним суб'єктом [4, с. 91].

Залежно від підстав класифікації можна виділити декілька видів державного примусу. Залежно від галузі права державний примус може бути кримінально-правовим, адміністративно-правовим, цивільно-правовим, господарсько-правовим, дисциплінарним. Залежно від цілі застосування державний примус поділяється на заходи державного попередження, заходи державного запобігання та заходи відповідальності.

Державний примус є складним явищем, що складається з нормативно-правового та інституційно-правового складників. Нормативно-правовий складник спрямований на створення достатньої бази для застосування заходів державного примусу в нормах права. Зазвичай ідеться про норми процесуального права. Інституційна ж частина складається із системи органів та посадових осіб, які уповноважені здійснювати державний примус.

Вихідним, первинним елементом цього механізму є заходи державного примусу, тобто визначені в законі засоби правового впливу, що реалізуються за наявності правових підстав щодо громадян, організацій. Здійснення таких заходів означає встановлення правових рамок її реалізації. Нею регулюється міра можливої та необхідної поведінки уповноважених осіб, які застосовують заходи примусового впливу.

У центрі інституційної системи, що забезпечує реалізацію державного примусу, стоїть суб'єкт, яким можуть виступати державні посадові особи, а в окремих випадках і держава загалом. Прикладом примусу, що здійснює ціла держава, є введення особливого чи надзвичайного стану на всій території країни або в її частині, дотримання якого забезпечує вся система державних органів і посадових осіб.

С.М. Кожевников виділяє з позиції логіки і правозастосовної практики певні елементи механізму державного примусу, до яких він відносить осіб, що адресують державний примус, та осіб, яким адресовано державний примус. Ідеться, по суті, про суб'єкта та об'єкта державного примусу, до яких, на думку дослідника, належать особи, чия поведінка правомірна, але які опинилися в ситуації, яка зумовлює застосування до них засобів державного примусу (наприклад, введення карантинних заходів), особи, які вчиняють правопорушення, та застосування до яких примусу зумовлюється необхідністю припинення

протиправного посягання, відновлення стану законності й правопорядку, та покарання порушника, а також особи, що здійснюють відповідні заходи державного примусу.

Такі особи діють у відповідності до нормативно-правових приписів, що є суттєвим елементом державного примусу, які визначають підстави, порядок реалізації примусових заходів, компетенцію суб'єктів, що їх застосовують, тощо [1, с. 72].

З урахуванням цієї позиції в механізмі державного примусу, як у специфічній функціональній системі, можна виокремити такі елементи: нормативно-правову основу; систему суб'єктів, що реалізують державний примус у ситуаціях, зазначених у законі; суб'єктів, тобто індивідів та організацій, що стають об'єктами відповідного державного впливу; заходи державного примусу, що здійснюються стосовно таких осіб.

За спрямованістю дії державний примус може бути фізичним чи психологічним. Загальна сутність та спрямованість примусу при цьому лишаються незмінними, однак відрізняється зміст засобів, що застосовуються.

Фізичний примус разом з властивими йому засобами фізичного втручання має на меті пряий вплив на об'єкта, він змінює стан об'єкта впливу, наприклад позбавляє його свободи. Такий вплив також може здійснюватися на матеріальні об'єкти, наприклад у разі примусової зупинки транспортного засобу або вилучення предмета, що виступив знаряддям злочину. Фізичний примус виступає формою зовнішнього впливу на об'єкт.

Навпаки, психічний державний примус може впливати виключно на свідомість живих істот. Звичайно, йдеться насамперед про людину, але в окремих випадках окремі елементи психічного примусу можуть застосовуватися до тварин (наприклад, вплив на тварину, що використовується як знаряддя злочину, з метою змінити її поведінку). Психічний примус змінює внутрішні мотивації об'єкта впливу, примусує його здійснити певні дії або відмовитися від певних дій.

Державний примус є динамічним явищем, характеристики якого пов'язані з активною діяльністю уповноважених державних органів та посадових осіб з їхнього складу, що спрямована на розв'язання визначених правом завдань через видання індивідуальних правових приписів. Діяльність з реалізації державного примусу виступає самостійним видом правозастосовної діяльності [2, с. 7].

Державному примусу, як і праву як такому, властива регулятивна й охоронна спрямованість. Регулятивний аспект проявляється в тому, що прийняття правового акта, що містить норми права, одночасно означає вимогу до учасників суспільних відносин діяти відповідно до цієї норми. Встановлені при цьому санкції визначають заходи державного впливу на суб'єктів права в разі вчинення ними дій, що суперечить правовим приписам. У цьому сенсі відповідна правова інформованість особистості впливає на усвідомлення нею необхідності співвіднесення своєї поведінки з правовими дозволами та заборонами. Разом із тим право не виконувало б свою регулятивну роль, якщо б у ньому була відсутня можливість державного примусу. Охоронне значення державного примусу найбільш явно проявляється в реакції держави на неправомірну поведінку осіб та перешкодження з їхнього боку функціонуванню правової системи. Призначення примусу в такому разі полягає в тому, аби забезпечити реалізацію державної волі та усунути перешкоди, що заважають її максимально повному виконанню. Відповідно, примусовий вплив у ситуаціях, визначених у законі, пов'язується з настанням певних негативних наслідків для учасників правовідносин у вигляді обмежень їхнього права особистого, майнового чи організаційного характеру. Суттєвим фактором тут виступає покладення спеціальних зобов'язань на осіб, що спонукають цих осіб до здійснення правових приписів. Будь-який засіб впливу щодо особи ставить її в положення

слідування правому припису та обмежує вибір нею варіантів поведінки.

Відповідний примусовий вплив у встановлених законом ситуаціях пов'язаний з настанням для особи певних негативних наслідків через невиконання приписів закону або, як це визначає С.М. Кожевников, правової шкоди [1, с. 73].

Неодмінною рисою державного примусу завжди виступає його застосування виключно в рамках та в порядку, визначеному законом. Встановленню такого закону слугує процесуальне право держави. Невиконання приписів процесуального закону під час реалізації заходів державного примусу вказує на незаконність таких заходів і може призводити до настання відповідальності самої особи, що застосовує державний примус у незаконний спосіб. Істотними рисами процесуальної форми державного примусу виступають умови, терміни, строк дій, перелік дозволених та недозволених методів, а також гарантії проти свавілля. Опосередкованим процесуальним елементом також виступає контроль з боку керівництва посадової особи, яка застосовує примус, інших державних органів (наприклад, прокуратури), судовий контроль. Усе більше значення набувають також різні форми суспільного контролю.

Як уже зазначалося, заходи державного примусу уповноважені здійснювати лише ті державні органи, що наділені відповідними повноваженнями. Отже, можна виділити спеціальний суб'єкт державного примусу. Безпосередньо заходи державного примусу здійснюють службові особи цих державних органів (окрім дисциплінарного примусу, що може застосовуватися керівниками будь-яких державних органів). Поняття службових осіб розкривається у статті 364 Кримінального кодексу України, відповідно до якої це – особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також

обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій.

Слід підкреслити, що не всі визначені статтею 364 Кримінального кодексу України службові особи наділені правом здійснювати державний примус. Очевидно, що не наділені такою функцією, наприклад, особи, що обіймають господарсько-розпорядчі посади. Тож у визначенні повноважень із застосування державного примусу важливо встановити статус особи, що його здійснює, адже відмінність саме державного примусу від дисциплінарного примусу полягає в тому, що державний примус здійснюється службовою особою стосовно інших осіб, які не перебувають у підпорядкуванні цієї службової особи. Більше того, примус здійснюється стосовно широкого і невизначеного кола громадян та організацій. Особа, що здійснює державний примус, виступає в такому разі не у своїй якості, і не посадовою особою, а представником державної влади, що забезпечує реалізацію функції державного примусу щодо конкретного правопорушення та конкретної особи в конкретному місці та в конкретний час. Це, як слушно підкреслює Ю.О. Ровинський, надає державному примусу характеристику легітимності, яка є визначальною з точки зору його практичної реалізації [3, с. 37].

Висновки. У підсумку державний примус слід визначити як метод державного впливу, що спрямований на реалізацію державної волі зі спонукання осіб до правомірної поведінки в імперативному порядку. Державному примусу притаманний особливий круг суб'єктів, що вповноважені його застосовувати, та особлива процедура його застосування. Поєднання повноважень суб'єктів, що здійснюють примус, з правомірним характером здійснення примусу визначають міру легітимності державного примусу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кожевников С.Н. Государственное принуждение: сущностные аспекты. *Социально-политические науки*. 2017. № 3. С. 71–74.
2. Лановая Г.М. Принуждение в системе форм правоприменения : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006, 186 с.
3. Ровинський Ю.О. Поняття та види державного примусу. *Держава і право*, 2010, Вип. 49. С. 35–41.
4. Фиалковская И.Д. Сущность метода принуждения в теории административного права. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 2014, № 2 (1), С. 290–294.
5. Шевчук О.М. Засоби державного примусу в правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11, Харків, 2013. 22 с.